

## ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԴԷՄ ԵՂԱՅ ՄԵՂԱԳՐՈՒ-  
ԹԵԱՆՑ ՎՐԱՅ :

Թեպետ եւ աստուածային Նախախնամութեան կամօքը զանազան տառապանաց մէջ ընկած է երբեմն Հայոց ազգը, սակայն իր հարցը դաւանանքին հաւատարիմ մնալը ամեն ժամանակ փայլեր է անժխտելի պայծառութեամբ . եւ այս դաւանութեամբ է միայն որ ազգաց եւ ազանց մէջ Հայոց ազգութիւնն ալ անկորուստ պահուեր է :

Հայաստանի մէջ քրիստոնեական կրօնին ու աստուածապաշտութեան առաջին քարոզիչներն եղան սուրբ առաքեալքն Քաղեոս եւ Բարքուղիմեոս . բայց այս կրօնը՝ բոլոր երկրին ու տէրութեան հաւատք եղաւ չորրորդ դարուն սկիզբները՝ առաքելաշնչան քարոզութեամբ սրբոյն Դրիգորի Լուսաւորչին :

Ամեն մարդ ալ գիտէ թէ այս հաւատքը շատ դարերով զուտ եւ անխառն մնաց ամեն տեսակ մոլորութենէ :

Այն պատերազմներն ու քաղաքական յեղափոխութիւններն որ ետեւէ ետեւ պատահեցան Արեւելք, եւ մանաւանդ Հայաստանի մէջ՝ մինչեւ Խաչակրաց ատենները, ընդհատեցին Հայոց եկեղեցւոյն բարեկամական յարաբերութիւններն առաջ Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցւոյն եւ յետոյ Հռոմէայ եկեղեցւոյն հետ, եւ կամ գեր դժուարացուցին ու քիչցուցին :

Երկուտասաներորդ դարուն վերջերը Հայք քիչ մը հանգստութիւն գտնելով՝ նորէն սկսան երուպացւոց մօտենալ : Յետոյ Փլորենախոյ տիեզերական ժողովոյն մէջ Հայերն ալ իրենց դաւանանքը յառաջ բերին, ու եզրինեոս Դ Պապէն մասնաւոր կոնդակ մը ընդունեցան :

Թեպետ եւ Հայոց ուղղափառութիւնը այսպիսի փառաւոր ապացոյցներ ունէր, թեպետ եւ իրենց կարողիկոսները մինչեւ նախընթաց դարուն սկիզբները միշտ փափաք ցուցուցեր են սուրբ Արքողոյն հետ յարաբերութիւն ունենալու, սակայն քրիստոնեայ ժողովրդոց մէկ մասը միտքը դրեր է թէ Հայաստանեայց եկեղեցին բաժնուած է ընդհանրական եկեղեցիէն :

Բայց աւելի երուպացւոցմէ ոմանք՝ մոլորելով քանի մը քարոզիչներու խօսքերէն որ քիչ տեղեկութիւն ունէին արեւելեան բարոյց եւ սովորութեանց, համարձակ ընծայեցին Հայոց *հեթե*

## NOTE

RELATIVE AUX INCULPATIONS QUI SONT FAITES A L'ÉGLISE  
ARMÉNIENNE.

Au milieu de toutes les épreuves qu'il a plu à la divine Providence de faire subir de temps en temps au peuple arménien, sa fidélité à la foi de ses pères a brillé constamment d'un éclat incontesté; c'est cette foi qui a été la seule sauvegarde de son individualité parmi les nations de l'Orient.

Ce furent les saints apôtres Thaddée et Barthélemy qui, les premiers, firent connaître à l'Arménie cette religion qu'elle devait pratiquer avec tant de ferveur; mais elle ne devint la croyance du pays et la religion de l'État qu'au commencement du iv<sup>e</sup> siècle, par les mérites et grâce aux prédications de saint Grégoire l'Illuminateur.

Tout le monde convient qu'elle est restée pure et sans mélange d'aucune erreur pendant plusieurs siècles.

Les guerres et les révolutions politiques qui se succédèrent en Orient, et surtout en Arménie, jusqu'au temps des croisades, interrompirent les relations amicales de l'Église arménienne avec l'Église de Constantinople d'abord, et ensuite avec l'Église de Rome, ou les rendirent et plus difficiles et moins fréquentes.

Vers la fin du xiv<sup>e</sup> siècle, les temps devenant meilleurs, les Arméniens recommencèrent à se rapprocher des Européens.

Plus tard, au Concile œcuménique de Florence, les Arméniens exposèrent leur profession de foi, et obtinrent du pape Eugène IV la célèbre *Bulle aux Arméniens*.

Malgré ces preuves éclatantes d'orthodoxie, quoique les patriarches arméniens, jusqu'au commencement du dernier siècle, aient eu à cœur d'être en relation avec le Saint-Siège, l'Église arménienne ne laissa pas d'être regardée par une partie du monde chrétien comme séparée de l'Église universelle.

Mais ce sont surtout certains Européens, égarés par le zèle malentendu de quelques missionnaires peu instruits des mœurs et des usages orientaux, qui n'hésitèrent pas à flétrir les Ar-

տիկոսի ու ներծառողի ատելի անունները :

Հայոց մեջի խոնականագոյն անձինքը՝ որ ուրիշներէն ալ լաւ կը ճանչնան իրենց ազգին եւրոպայի քաղաքակիրթ ժողովրդոց հետ ունեցած վերաբերութիւնը, իրենց եկեղեցւոյն այս վիճակին վրայ շատ կըցաւին, քեպէտ եւ գորաւոր դարձան մը ջնն կրնար ընել՝ ժամանակին եւ զանազան հանգամանաց դժուարութեանցը համար :

Հայաստանեայց եկեղեցին ամեն ժամանակ այնպէս համարեր է քէ իր պատրիարքները ինքը պիտի ընտրէ, ինչպէս որ Արեւելքի ամեն պատրիարքական եկեղեցիներուն ալ սովորութիւնն էր : Պահած է միշտ ընդհանրական եկեղեցւոյ վարդապետութիւններն ու խորհուրդները այնպէս՝ ինչպէս որ կրտսեանուն առաջին դարերու Յունաց Հարց գրութեանքներուն մէջ :

Այն մեղադրութիւններն որ այս օրուան օրս կը ցուցնեն Հայոց եկեղեցւոյն որ իբր քէ ջրնդունիր, նախ՝ Հոգւոյն սրբոյ ելումը ոչ միայն ի Հօրէ, այլ եւ յորդւոյ. երկրորդ՝ երկու բնութիւնքի՝ Բրիտոս. երրորդ՝ ննջեցեցոյ վիճակին վրայ եղած վարդապետութիւնը, եւ չորրորդ՝ Պապին գերագահութիւնը, — հաստատուն հիմ մը չունին : Այս բանս դիւրաւ ստուգելու համար բաւական է որ կարդայ մէկը այն սրբոց Հարց գրութեանքները՝ որոնց վարդապետութեանը պարծանօք կը նկատեն Հայք ամենայն հաւատարմութեամբ եւ անփոփոխ կերպով :

Ա. ԵԼՈՒՄԸ ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ Ի ՀՕՐԷ ԵՒ ՅՈՐԴՈՅ.

Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ, առաջին պատրիարք կամ կաթողիկոս Հայոց ի չորրորդ դարու. « Հայր յանձնէ, Որդի ի Հօրէ, Հոգին ի նոսրէն ի նոսրին : » — Այս ձեւը շատ անգամ Հայոց կաթողիկոսներն իրենց կոնդակներուն սկիզբը կը դնէին :

Սուրբն Եղիշէ մեծանուն վարդապետ ի հինգերորդ դարու, Վարդան պատմագրին յիշատակած մէկ վկայութեանը մէջ կըսէ. « Առաջինն (Հայր) « չէ ծնեալ յումնքէ. երկրորդն (Որդի) ծնունդ է « առաջնոյն. երրորդն (Հոգի) երկրորդին եւ « առաջնոյն ելումն եւ բոլորումն, իբր արժատ « եւ ծառ եւ պտուղ : »

Ժողովն ազգային ի Շիրակեան (յամի 862). « Երէ ոք ոչ խոստովանեսցի սրբոյ եւ կենդանա- « րաւ երրորդութեանն մի բնութիւն եւ երեք ան- « ձինք, գՀայր անձառ, եւ գՈրդի ի Հօրէ, եւ

méniens des noms odieux d'hérétiques et de schismatiques.

Les plus sages parmi les Arméniens, ceux qui connaissent le mieux la situation de leur nation à l'égard des peuples les plus civilisés de l'Europe, déplorent amèrement cet état de leur Eglise, quoiqu'ils ne puissent y apporter aucun remède efficace, à cause des difficultés des temps et des circonstances.

L'Eglise arménienne a toujours cru devoir se donner elle-même ses patriarches, ainsi que c'était l'habitude générale des Eglises patriarcales de l'Orient. Elle a conservé le dogme, l'enseignement catholique et les sacrements tels qu'on les trouve dans les Pères grecs des premiers siècles.

Les reproches qu'on lui fait aujourd'hui de ne pas adopter : 1° la doctrine de la procession du Saint-Esprit, non-seulement du Père, mais aussi du Fils; 2° la reconnaissance de deux natures en Jésus-Christ; 3° la doctrine de l'état des âmes après la mort; 4° la primatie du Pape, ne sont pas fondés. Il est facile de s'en apercevoir en lisant les écrits des docteurs dont elle se fait gloire de suivre fidèlement et invariablement la doctrine.

# I. Procession du Saint-Esprit du Père et du Fils.

Saint Grégoire l'Illuminateur, premier patriarche ou *catholicos* de l'Arménie, dans le iv<sup>e</sup> siècle : « Le Père est de soi-même, le Fils est du Père, le « Saint-Esprit est d'eux et en eux. » — Cette formule était souvent placée par les patriarches de l'Arménie au commencement de leurs lettres pastorales.

Saint Elisée, docteur célèbre du v<sup>e</sup> siècle, dans un passage qui nous a été conservé par l'historien Vartan : « Le premier (le Père) n'est engendré « de personne; le second (le Fils) est engendré du « premier; le troisième (le Saint-Esprit) émane et « procède du second et du premier, comme le « fruit provient de l'arbre et de la racine. »

Le Concile national de Schiragvan (l'an 862) : « Si quelqu'un ne professe pas qu'il y a dans la « Sainte Trinité une nature et trois personnes : le « Père sans cause, et le Fils engendré du Père, et

« գՀոգին սուրբ ի նոցունց էութենէն՝ հարբ եւ  
« հաւասար եւ հասարակաց, այնպիսին նզովեալ  
« եղիցի : »

Նոյն վարդապետութիւնը քննուեցաւ ու ամենայն կերպով հաստատուեցաւ ուրիշ ազգային ժողովոյ մը մէջ՝ որ յատկապէս այս բանին համար գումարուեցաւ 1251ին :

Իսկ եթէ Հայոց սուրբ վարդապետներէն ոմանք աւելի յաճախ գործածեն են Աւետարանին ձեւը, « Որ ի Հօրէ ելանէ, » սակայն մէկը չէ եղած որ ըսած ըլլայ թէ Որ ի Հօրէ ելանէ « եւ ոչ յՈրդոյ » : — Անկէց ի՛ գատ, ոմանք ալ անոր համար գզուշացեր են բղխի ըսելէն որ հայերէն բղխումն բառը մասնաւոր կերպով յաղբերէ կամ յառաջին սկզբէն ծագում կրնանակէ :

Բ. ԵՐԿՈՒ ԲՆՈՒԹԵՒՆԵ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ .

Հայաստանեայց եկեղեցին միշտ դաւանած է գԲրիստոս Տէրն մեր ճշմարիտ Աստուած եւ ճշմարիտ մարդ, ուստի եւ երկու բնութիւն ի միում անձին՝ որ է անձն Բանին : Ասոր համար ամեն ժամանակ հերքած է Նեստորի ու Նտիքեսի իրարու ներհական մոլորութիւնները :

Գլխաւոր՝ եւ գրեթէ մի միայն պատճառ Ֆունաց եւ Հայոց մէջ ատեն ատեն ծագած վէճերուն՝ եղած է հայերէն բնութիւն (φύσις) բառին նշանակութեան անորոշ ըլլալը, որ յատկապէս անձն կրնանակէ :

Ապա ուրեմն իրաւունք չունին անոնք որ Հայոց միաբնակ եւ եւտիքական կրտսն : Թող կարգան այն Ատենաբանութիւնն որ գրած է Ֆովնանէս Իմաստասէր Օձնեցի՝ կարողիկոս Հայոց յուրերորդ դարու, եւ տպուած է ի Վենետիկ հանդերձ լատին բարգմանութեամբ Հ. Մկրտիչ վարդապետի Ազգերեան յամին 1816 : Այն ատենաբանութիւնը Հոռոմայ հռչակաւոր աստուածաբաններուն քրնութեանը յանձնուելով՝ ըստ ամենայնի համաձայն ճանչցուեցաւ ընդհանրական եկեղեցւոյ վարդապետութեանը հետ :

Անկէց ի գատ, սուրբն Ներսէս Կայեցի կարողիկոս Հայոց յերկոտասաներորդ դարու կրտսն յայտնապէս .

« Երկուս ասել դարձեալ բնութիւն  
Վասն ի յերկուց գոյ միութիւն,  
Չէ այս օտար ճշմարտութիւն՝  
Թէ չբաժանեն յերկուս ըզմին : »

Սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի աւելի ալ պարզ

« le Saint-Esprit procédant de leur essence, en  
« égalité complète entre eux, qu'il soit anathème. »

La même doctrine a été discutée et pleinement confirmée dans un autre Concile national réuni exprès pour cet objet, l'an 1251.

Que si quelques-uns des Pères arméniens ont employé le plus souvent la formule de l'Évangile : *Qui procède du Père*, au moins il n'est personne qui ait dit : *Qui procède du Père, non du Fils*. — En outre, ceux qui ont évité l'expression arménienne *pekhoumn* (*émanation* ou *procession*), l'ont fait parce que ce mot signifie plus spécialement la procession de la source ou d'un seul principe.

## II. Deux natures en Jésus-Christ.

L'Église arménienne a constamment reconnu Jésus-Christ vrai Dieu et vrai homme; par conséquent, deux natures en une personne, la personne du Verbe. Ainsi, dans tous les temps, elle a rejeté les erreurs opposées de Nestorius et d'Eutychès.

La cause principale, et presque unique, des discussions qui s'élevèrent parfois entre les Grecs et les Arméniens, c'est l'ambiguïté du mot arménien *pnoutioun* (φύσις, *nature*), qui signifie plus proprement *personne*.

C'est donc à tort que quelques auteurs donnent aux Arméniens les noms de *monophysites* et d'*eutychéens*. Ils n'ont qu'à lire le discours de Jean Otznétzi, surnommé *le Philosophe*, patriarche de l'Arménie du *viii*<sup>e</sup> siècle, discours publié à Venise avec une traduction latine, par le P. J.-B. Aucher, l'an 1816. Soumis à l'examen des plus célèbres théologiens de Rome, ce discours fut reconnu complètement conforme à la doctrine de l'Église universelle.

En outre, saint Nersès Glaiétzi, patriarche de l'Arménie du *xii*<sup>e</sup> siècle, dit clairement :

« Dire aussi deux natures en Jésus-Christ, à  
« cause de la réunion des deux en une seule  
« personne, n'est pas contraire à la vérité, si toute-  
« fois l'on ne divise pas en deux l'unité. »

Saint Nersès Lampronatzi plus clairement en-

կերպով. « Նոյն է Աստուած եւ մարդ ասել  
գ'Քրիստոս եւ երկու բնութիւն : »

Գ. ՎԵՃԱԿ ՆԵՋԵՅԵԼՈՅ .

Հայոց եկեղեցին կրնաւատայ քե հոգիք իրենց  
մարմնէն մահուամբ բաժնուելուն պէս՝ աստուա-  
ծային ատեանը կեցին : Որոնք որ արժանի են  
յախտենական կենաց՝ երկնային երանաւետ  
հանգստութիւնը կը վայելեն, իսկ անոնք որ բերել  
մեղօք վախճաններ են՝ ատանց քաւութիւն ընդու-  
նելու այս աշխարհս, այնպիսի տեղ մը կը բնա-  
նոր որ մեղաց ծանրութեանը կամ ջափուն համե-  
մատ պատիժներ կան, եւ այս պատիժները կրնան  
բերելնա կամ կարճընալ՝ կենդանի հաւատացե-  
լոց աղօթքովն ու օծանդակութեամբը :

Ձայս կը բացատրէ անա սուրբն Գրիգոր Լու-  
սաւորիչ այս խօսքերովն . « Իսկ զհաւատա-  
« ցելոց մեղուցելոց եւ խոստովանողաց եւ ապաշ-  
« խարողաց, եւ հաղորդեալ փրկական խոր-  
« հրդոյն, եւ հրաժարեալք յաշխարհէս, եւ նոցա  
« կատարեսցին յիշատակք, Քրիստոսի պատա-  
« բազան, եւ աղօթիւք, եւ զբով տնանկաց եւ  
« այլ բարի գործովք . զի վերջնովքս բարեգոր-  
« ծութեամբք՝ հանգուցեալքն նորոգեսցին նորո-  
« գութեամբ կենացն անվախճանից : »

Այսու դիտմամբ է անա որ Հայաստանեայց  
եկեղեցին ամէն ժամանակ աղօթք րրած է ննջե-  
ցելոց համար . բաւական սեպուի այն աղօթքներէն  
մէկը յիշել՝ որ սրբոյն Ներսիս Կալեցոյ շարա-  
դրածն է .

« Անեղ խորնորդ քահանային .  
Բազկատարած կայր ի բեմին  
Առաջի սուրբ սեղանոյն .  
Հուր շիջանի, խառար մերժի .  
Տըքտմեալ հոգիքն ուրախանան,  
Զի բողոքիս մեղաց լինի :  
Ողորմած Տէր, ողորմեա  
Հոգեոցն մեր նընջեցելոց : »

Գաւանութիւնը քեպեա եւ այսպէս յստակ եւ  
որոշ է, սակայն քաւարան բառը Գաղղիացոց  
փրկականուտ բառին նշանակութեամբը չկայ  
հայերենին մէջ, ինչպէս որ հռոմէական Հայք  
կը բանեցընեն, այլ կը նշանակէ տեղի կամ գործի  
քաւածիւն :

Իսկ դժոխքի դատապարտելոց տանջանացը  
յախտենական, ըլլալուն վրայ Հայք ոչ երբեք  
տարակոյս ունեցած են :

core : « Dire Jésus-Christ Dieu et homme, et le  
« dire de deux natures, c'est la même chose. »

### III. Etat des âmes après la mort.

L'Église arménienne croit que les âmes, sépa-  
rées du corps par la mort, se présentent immé-  
diatement au tribunal divin. Celles qui méritent  
la vie éternelle se reposent dans la béatitude cé-  
leste; celles qui sont parties avec des péchés lé-  
gers, mais qui n'ont pas été expiés en cette vie,  
vont dans une demeure où il y a des peines pro-  
portionnées à la grandeur et au nombre des pé-  
chés, et qui peuvent être tempérées et abrégées  
par les vœux des fidèles qui sont sur la terre.

C'est ce qu'explique en ces termes saint Gré-  
goire l'Illuminateur : « Quant aux fidèles qui,  
« après avoir péché, ont confessé et subi la pén-  
« tence, et sont morts après avoir communiqué au  
« sacrement salutaire, il faut que commémora-  
« tion se fasse d'eux, par le saint sacrifice de Jé-  
« sus-Christ, par les prières, par la charité envers  
« les pauvres, et par d'autres œuvres de piété, afin  
« que, avec le secours de ceux qui vivent encore,  
« les décédés se renouvellent à la régénération de  
« la vie éternelle. »

C'est aussi dans cet esprit que l'Église armé-  
nienne a prié de tout temps pour les morts. Il suf-  
fira de citer une seule de ces prières, composée  
par le saint patriarche Nersès Glaiétzi :

« Terrible est le mystère du prêtre qui se tient  
« debout, les bras tendus, devant le saint autel. Le  
« feu s'éteint, les ténèbres se dissipent, les âmes  
« attristées se réjouissent de ce que leurs péchés  
« se remettent. O Dieu de miséricorde, ayez pitié  
« des âmes de nos trépassés. »

Malgré cette croyance claire et expresse, le nom  
du *purgatoire* n'existe pas dans la langue armé-  
nienne, et le mot *kavaran*, adopté par les Armé-  
niens unis pour désigner le purgatoire, signifie  
plus proprement *propitiatoire*.

Quant aux peines éternelles des réprouvés, les  
Arméniens n'ont jamais douté de leur existence.

Գ. ԳԵՐԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ ՊԱՊԻՆ.

## IV. La Primatie du Pape.

Հայք զՀռովմայ եպիսկոպոսը կրնամարին ճշմարիտ յաջորդ սրբոյն Պետրոսի, ուստի եւ ժառանգորդ ամենայն արտօնութեանց որովք կամեցաւ Քրիստոս Տէրն մեր գտուրն Պետրոս միւս առաքեալներէն աւելի նախապատուել :

Վերը յիշեցինք Հայոց կաթողիկոսացը Հռովմայ Պապերուն հետ ունեցած հին յարաբերութիւնները : Անոնց վարդապետներուն շատ մը վկայութիւններէն մէկ քանին միայն բաւականէն ալ աւելի կրնան ապացուցանել այն մեծարանքն որ միշտունեցեր են առ յաջորդս սրբոյն Պետրոսի :

Նախ, որպէս զի հասկըցուի րէ Հայք կրճանջնան որ Պապերը իրաւունք ունին ժողովոց մէջ նախագահ բազմելու, մէկ վկայութիւն մը միայն մէջ բերենք սրբոյն Աթանասի վարուց պատմութենէն որ կամ բարգմանուած եւ կամ հայերէն շարադրուած է՝ հաւանականաբար հինգերորդ դարուն մէջ : « Յուլիոս եպիսկոպոսապետն Հռովմայ զայ ի ժողովն Սարգիկայ (ի ձեռն փոխանորդին իւրոյ). զի ոչ էր արժան առանց նորա « կամացն ժողով լինել ըստ սահմանի ուղղափառաց : »

Զաքարիա կաթողիկոս յիններորդ դարու. « Քանզի ի Հռովմ հանդերձեալ էր կարգել զարուն Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ զգլխաւորութիւն « սուրբ եկեղեցւոյ : »

Սուրբն Ներսէս Կայեցի կըզրէ յամին 1168 առ կայսրն Յունաց ի Կոստանդնուպօլիս. « Նա զի « եւ յուրք րէ սուրբ եւ առաջին ամենայն « եպիսկոպոսապետաց՝ հայրապետն Հռովմայ « եւ փոխանորդն Պետրոսի առաքելոյն՝ յիւրոց « անտի իմաստնոց առաքեաց խօսել առաջի « սուրբ քաղաւորութեան ձերոյ վասն միաբանութեան հաւատոյ : »

Մխիթար Գօշ վարդապետ երեքտասաներորդ դարու, երկնային դասակարգութիւնը եկեղեցական դասակարգութեան կամ քահանայապետութեան հետ համեմատելով կըսէ. « Իններորդ դաս վերագոյն քան զամենեսեան՝ Պապիոս, նմանեալ քերովքից : »

Չնք յիշեր ուրիշ շատ վկայութիւններ ալ որ ասոնցմէ պակաս չեն ոչ պարզութեան եւ ոչ վերականութեան կողմանէ, վասն զի կարծենք րէ այս յիշուածները բաւականէն ալ աւելի կը-

Les Arméniens tiennent l'évêque de Rome pour le vrai successeur de saint Pierre; par conséquent, pour le possesseur de toutes les prérogatives par lesquelles Jésus-Christ a voulu distinguer saint Pierre des autres apôtres.

Nous avons rappelé plus haut les anciennes relations des chefs de l'Eglise arménienne avec les Papes: quelques passages, entre tant d'autres, des docteurs arméniens prouveront surabondamment le respect qu'ils ont toujours eu pour les successeurs de saint Pierre.

D'abord, pour démontrer que les Arméniens reconnaissent aux Papes le droit de présider aux Conciles, nous ne citerons qu'un seul passage de la vie de saint Athanase, traduite ou composée en arménien probablement dès le v<sup>e</sup> siècle: « Julius, « archevêque de Rome, assiste au Concile de Sardes « (par son représentant); parce qu'il n'était pas « convenable, d'après la discipline des orthodoxes, « de convoquer un Concile sans le consentement « de l'archevêque de Rome. »

Le patriarche Zacharie du ix<sup>e</sup> siècle: « Il avait « résolu d'établir à Rome le siège de Pierre et de « Paul, et la principauté de la sainte Eglise. »

Saint Nersès Glaiétzi écrivait, l'an 1168, à l'empereur grec de Constantinople: « D'autant plus que « nous avons appris que le saint, le premier de « tous les archevêques, le patriarche de Rome, le « successeur de l'apôtre Pierre, avait envoyé quel- « ques-uns de ses savants pour parler devant Vo- « tre Majesté de la conciliation de foi. »

Mekhitar Koche, docteur du xiii<sup>e</sup> siècle, en comparant la hiérarchie céleste à la hiérarchie ecclésiastique dit: « Neuvième ordre, supérieur à « tous les autres, c'est le Pape, ressemblant aux « Chérubins. »

Nous laissons de côté d'autres témoignages non moins clairs ni moins authentiques, croyant que les passages cités par nous sont plus que suffisants pour démontrer le respect que les Pères de l'Eglise

ցուցնեն քե Հայաստանայց եկեղեցւոյ Հարք  
որչափ մեծարանք ունեցեր են ամեն ժամանակ  
առ Քաճանայապետն Հոովմայ :

Հայոց մի միայն ջընդունած բանը՝ Պապին  
այն կերպ *զերպոյն իշխանութիւնն* է՝ ինչ որ մեր  
ատենները ճանչցուած է, վասն զի վախեն քե  
անով կը զրկուին այն իրաւունքին որ ունին վա-  
ղմի աւանդութեամբ՝ իրենք ընտրելու իրենց կա-  
թողիկոսը :

Այս է անա Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վար-  
դապետութիւնն ու վիճակը ամենայն անկեղծու-  
թեամբ :

Եւ սակայն ժՍ. դարուն քանի մը յոյն մատե-  
նագրաց ծուռ կարծիքը կասկածելի ըրաւ զա-  
նոնք քրիստոնեայ ազգաց առջև : Հայոց եկեղե-  
ցւոյն իմաստուն վարդապետները ոչ երբեք դա-  
դարեցան իրենց ոսոխացը դէմ գրելն ու բողո-  
քելն . բայց ձայներնին լսող չեղաւ, մանաւանդ  
քե խօսքերնին ջնասկըցուցաւ : Հայոց լեզուն  
հասկըցող քիչ կար, ուստի այն լեզուաւ եղած  
գրուածքները անձանօր մնացին. ընդ հակառակն՝  
Յունաց լեզուն այն ատենները շատ տարածուած  
ըլլալով, Նիկոնի (որ ի Յունաց եւ ի Լատինացոց  
սուրբ ճանչցուած է) եւ ուրիշ յոյն մատենագրաց  
գրուածքները Արեւմտից մէջ ընդունելի եղեր են  
իրբեւ արժանահաւատ վկայութիւններ : Եւ անա  
այն ատենն Հայոց եկեղեցին ընդհանրական  
եկեղեցւոյ ուղղափառութենէն հեռացած սեպեցին  
Յոյնք եւ Լատինացիք :

Ասանկ գնաց մինչեւ այն ատենն որ Յունաց  
կայսրը Մանուէլ Կոմնենոս՝ փափաքելով Հայոց  
դաւանութեանը տեղեկանալ, բուրք գրեց առ  
սուրբն Ներսէս Կայեցի, որ եւ Շնորհալի, կա-  
թողիկոս Հայոց, եւ հարկաւոր եղած տեղեկու-  
թիւնները խնդրեց :

Սրբազան կաթողիկոսը ամենայն սիրով յանձն  
առաւ, ու անկեղծ, զօրաւոր եւ շնորհալից ոճով  
մը տեղն ի տեղը ցուցուց քե Հայոց եկեղեցւոյն  
վարդապետութիւնը ինչպէս ամեն ժամանակ հա-  
մաձայն եղած է Յունաց եւ Լատինացոց վարդա-  
պետութեանը հետ : Այն բացատրութեանց վրայ  
այնպէս զոն եղան երկու կողմէն ալ որ միաբա-  
նութիւնը անտարակոյս պիտի ըլլար՝ երբ սրբոյն  
Ներսէսի վախճանիլը վրայ ջնասնէր :

Այն երանելւոյն յաջորդ Գրիգոր կաթողիկոսն  
ուզեց որ իր նախորդին սկսած գովելի գործը  
լմընցնէ. ժողով մը ըրաւ 1179ին Հոովմայի մէջ,  
ուր էր այն ատեն Հայոց կաթողիկոսարանը, եւ

arménienne témoignèrent de tous temps pour le  
souverain Pontife de Rome.

La seule chose que rejettent les Arméniens, c'est  
la *suprématie* du Pape telle qu'elle est reconnue  
de nos jours, parce qu'elle semble les priver du  
droit antique et traditionnel de se donner eux-  
mêmes leur patriarche.

Telle est, dans toute sa sincérité, la doctrine et  
l'état de l'Eglise arménienne.

Et pourtant une prévention de quelques au-  
teurs grecs du XI<sup>e</sup> siècle a réussi à la discréditer  
aux yeux du monde chrétien. Les savants Pères  
de cette Eglise ne cessèrent pas d'écrire et de pro-  
tester contre ces adversaires, mais leur voix ne  
fut pas écoutée, ou plutôt on ne les comprit pas.  
La langue arménienne était peu connue; on ne  
sut pas ce qui venait d'être publié dans cette lan-  
gue; tandis que la langue grecque étant alors très-  
répandue, les ouvrages de Nikon (honoré par les  
siens et par les Latins du titre de saint) et ceux  
d'autres auteurs grecs ont été accueillis en Occi-  
dent comme des écrits dignes de toute confiance.  
C'est depuis ce temps-là que l'Eglise arménienne  
fut considérée par les Grecs et les Latins comme  
éloignée de l'orthodoxie de l'Eglise universelle.

Cet état de choses dura jusqu'à l'époque où  
l'empereur grec Manuel Comnène, animé du dé-  
sir de s'informer de la croyance des Arméniens,  
s'adressa à saint Nersès Glaiétzi, surnommé le  
Gracieux, catholicos de l'Arménie, pour en obte-  
nir les explications nécessaires.

Le saint patriarche se mit avec empressement  
à l'œuvre; il démontra tout au long et avec un  
style plein de sincérité, d'énergie et d'onction,  
combien le dogme de l'Eglise arménienne a tou-  
jours été conforme à celui des Eglises grecque  
et latine. Ces explications ont tellement satisfait  
les deux parties, qu'on était à la veille d'une  
réunion cordiale lorsque la mort enleva saint  
Nersès à son troupeau.

Le successeur de ce digne prélat, le catholicos  
Grégoire, voulut achever l'œuvre si bien commen-  
cée par son prédécesseur; il réunit, en 1179, un  
Concile à Roum-Kalé, résidence patriarcale des

սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի՝ Տաքսոնի արքեպիսկոպոսը հոն շատ գեղեցիկ ատենաբանութիւն մը քրաւ, յորում մէկ կողմանէ Յունաց եւ Հայոց մէջ եղած տարաձայնութեան պատճառները բացատրեց, մէկայ կողմանէ անժխտելի փաստերով ցուցուց թէ ճիշտի դիրքին եւ միանգամայն հարկաւոր է որ երկու ուղղափառ եկեղեցեաց մէջ խաղաղութիւնն ու սէրը հաստատուի : Սակայն այնչափ փութաջան աշխատանքները իրենց վախճանին չհասան. երկու կողմէն ալ կոխները չղաղրեցան, եւ միաբանութեան հակառակողները քանի գնացին աւելցան :

Լատինացւոց եկեղեցին մինչեւ այն ատեն, անկէջ ալ շատ ետեւ, Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հետ սիրով կը վարուէր. բայց 1258ին Անտիոքայ լատին պատրիարքը ուղեց իւր իրաւասութեան տակը առնուլ Հայոց կաթողիկոսը : Տեսնելով որ վախճանին չկրնար հասնիլ՝ զանգատ քրաւ Գրիգոր Թ պապին. իսկ անիկայ խոնձուրիւն սեպեց որ առաջ տեղեկանայ խնդրոյն. ուստի գիր գրեց Հայոց, եւ անոնց պատասխանովը սիրտը հանգցեցաւ :

Երկու հայ եպիսկոպոսներ, մէկուն անունը Ներսէս՝ մէկայինը Սիմոն, 1341ին բանադրուած ըլլալով Մխիթար կաթողիկոսէն իրենց անկարգ վարուցը համար, քանի մը լատին քարոզչաց հետ միացան, եւ կաթողիկոսն ու իր եկեղեցին իբրեւ հերետիկոս ամբաստանեցին : Յանկ մը շինեցին Հայոց եկեղեցւոյն մոլորութեանցը՝ որ մինչեւ հարկը տաւորութիւն հանեցին, եւ գնացին Աւենիոն որ Բենեդիկտոս ԺԲ պապին ցուցնեն : Պապը այն գրուածքը յուղարկեց Հայոց Լեւոն րազաւորին, անիկայ ալ կաթողիկոսին տուաւ : Մխիթար կաթողիկոսը ժողովի կանչեց Սաայ մէջ բոլոր Հայոց եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները՝ որպէս զի այն ամբաստանութեանց տրուելու պատասխանին վրայ խորհին : Ժողովն ալ զայն պատասխանը՝ կամ թէ ըսենք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դէմ եղած ամբաստանութեանց օրինաւոր հերքումը յուղարկեց Կղեմէս Զ պապին. անիկայ ալ առ կաթողիկոսն գրած թղթին մէջ յայտնեց իր ամենայն կերպիւ գոհ ըլլալը :

Դիտելու բան մըն է ասիկայ որ ամեն անգամ որ պապերը՝ փոխանակ Հայոց եկեղեցւոյն դէմ եղած ամբաստանութեանց մտիկ ընելու՝ անոր պատրիարքներուն հարցուցեր են որ՝ ստուգեն, այս եկեղեցին միշտ արդարացի է ամբաստանութիւններին :

Իննովկենտիոս ԺԳ եւ Կղեմէս ԺԱ իրենց թղթակ-

Arméniens à cette époque, et saint Nersès Lampronatzi, archevêque de Tarse, y prononça un discours très-remarquable dans lequel, tout en expliquant les motifs des dissensions existant entre les Grecs et les Arméniens, il prouva d'une manière incontestable la facilité aussi bien que la nécessité de rétablir la paix et la concorde entre les chrétiens des deux Églises également orthodoxes. Malgré tant de généreux efforts, on n'atteignit pas le but : les attaques continuèrent de part et d'autre, et les adversaires de la réunion allaient toujours en augmentant.

L'Eglise latine avait été jusqu'alors, et ensuite pendant longtemps, très-bienveillante pour l'Eglise arménienne; cependant, dès l'année 1238, le patriarche latin d'Antioche essaya de soumettre à sa juridiction le catholicos arménien. Irrité par l'insuccès de ses démarches, il en porta plainte à Grégoire IX; mais le pape jugea prudent de s'informer de la question : il en écrivit aux Arméniens, et la réponse qu'ils lui adressèrent le satisfait pleinement.

Deux évêques arméniens, nommés Nersès et Simon, excommuniés en 1341 par le catholicos Mèkhitar, à cause de leur mauvaise conduite, se joignirent à quelques missionnaires latins pour accuser le catholicos et son église comme entachés d'hérésie. Ils dressèrent une liste renfermant rien moins que cent treize erreurs de l'Eglise arménienne, et ils se rendirent à Avignon pour la présenter à Benoît XII. Le pape expédia cet écrit à Léon, roi d'Arménie, qui le remit à son tour au catholicos. Mekhitar s'empessa de réunir à Sis, capitale de l'Arménie, tous les évêques et archevêques arméniens pour délibérer sur la réponse à faire aux accusations. Le Concile adressa cette réponse, ou plutôt cette réfutation formelle de toutes les accusations portées contre l'Eglise arménienne, au pape Clément VI, qui, dans une lettre écrite au catholicos, lui témoigna toute sa satisfaction.

Il est à noter que toutes les fois que les papes, au lieu de prêter l'oreille à des accusations portées contre l'Eglise arménienne, se sont adressés à ses patriarches pour les vérifier, cette Eglise a toujours eu gain de cause contre ses accusateurs.

Dans les correspondances qu'Innocent XIII et Clément XI entretenaient, le premier en 1697, et

ցութեանց մէջ որ ըրին՝ առաջինը 1697ին եւ երկրորդը 1701ին Հայոց Նահապետ կաթողիկոսին, 1710ին ալ Սղեքսանդր կաթողիկոսին հետ, « սիրելի եղբարք մեր ի Քրիստոս » կըսէին անոնց :

Այսպէս ուրեմն, այն ժամանակներէն ոչ առաջ եւ ոչ ետքը, ոչ երբեք Հռովմայ եկեղեցին ժողովով եւ քննութիւն ընելով հրատարակելու էր Հայաստանեայց եկեղեցին մոլորեալ է, հերձուածող է, հերետիկոս է եւ այլն : Իսկ երբ քանի մը լատին քարոզիչներ, մանաւանդ թէ լատինացեալ հայ քահանաներ, ամեն ժամանակ աշխատել են ու կաշխատին Հայոց եկեղեցին այն կերպով անարգելու, տարակոյս չկայ որ պատճառը իրենց անտեղի նախանձայութիւնն է, եւ կամ մեղադրելի դիտաւորութեամբ կուգն արդարացընել անով իրենց լատինաւար եւ հայկական ազգային արարողութեանց դէմ ունեցած արհամարհանքը :

Պիոս Թ՛ պապին քահանայապետութեան առաջին տարիները քիչ մնաց որ առելի կերպով մը պիտի պայծառանային ընդհանրական եկեղեցւոյ տարեգրութեանցը մէջ՝ Հայոց եկեղեցւոյն բոլորովին մօտենալովը առ եկեղեցին Հռովմայ : Գերապատիւ Ֆերրիերի նուիրակը մինչդեռ ի Կոստանդնուպոլիս էր՝ Տաճկաստանի Հայոց ազգային ժողովոյն կողմէն պատգամաւորութիւն մը լինելունցաւ որ մայրաքաղաքին երեւելի անձինքներէն բաղկացեալ էր, ստորագրեալս ալ այն պատգամաւորաց մէկն ըլլալու պատիւն ունեցեր էր : Անոնց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը վրայ տուած քանի մը բացատրութիւնները լիակատար կերպով հաճոյ եղան Գերապատիւ Նուիրակին : Ափսոս որ այն Անձին սաստիկ պնդելովը թէ ոչ միայն պատշաճ՝ այլ եւ հարկաւոր է որ ազգային պատրիարքաց եւ եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը պապին ձեռքովն ըլլայ (որ Արեւելքի մէջ հազարաւոր տարիներէ ի վեր հաստատուած սովորութեան հակառակ է), Տաճկաստանի Հայոց պատգամաւորներուն ըրած այցելութիւնը անպտուղ եղաւ :

Գիտենք թէ եւրոպացի աստուածաբաններէն ոմանք մեծ քանի տեղ կըղենն պապին անուանը յիշուիլը պատարագին մէջ : Այս յիշատակութիւնը քիչ կամ շատ եական մաս սեպելու էր եկեղեցական բարեկարգութեան՝ որ ոչ երբեք պահուած է Արեւելքի եկեղեցիներուն մէջ. անկեղ իզատ՝ կըհարմարձակինք ըսելու թէ ըստ մեր կարծեաց, ինչպէս որ չկրնար ըսուիլ թէ որովհետեւ Ռուսիոյ հպատակ Հայերը՝ Ռուսաց կայսեր անունը պատարագին մէջ կըլինեն՝ ուրեմն զինքը գլուխ կըճանչնան

le second en 1701, avec Nahabed, catholicos arménien, et en 1710 avec le catholicos Alexandre, ces papes les traitaient de *chers frères en Jésus-Christ*.

Ainsi donc, ni avant ni après ces époques, l'Eglise de Rome n'a déclaré en Concile, après examen, que l'Eglise arménienne était dans l'erreur, schismatique, hérétique, etc. Que si quelques missionnaires latins, ou plutôt certains prêtres arméniens latinisants, ont travaillé de tous temps et ne cessent de travailler à dénigrer de la sorte l'Eglise arménienne, il est certain qu'ils sont guidés par un zèle malentendu ou par une intention coupable de justifier le latinisme qu'ils ont embrassé et leur mépris pour les rites nationaux arméniens.

Les premières années du pontificat de Pie IX ont été sur le point d'être illustrées dans les annales de l'Eglise universelle par un rapprochement complet de l'Eglise d'Arménie à celle de Rome. Monseigneur le nonce Ferrieri reçut, durant son séjour à Constantinople, une députation du conseil national des Arméniens de la Turquie, choisie parmi les personnages notables de la capitale. Le soussigné a eu l'honneur d'en faire partie. Un exposé des doctrines de l'Eglise arménienne, présenté par cette députation, a obtenu l'approbation pleine et entière de Mgr le nonce. Malheureusement ce prélat, insistant sur la convenance, la nécessité même de la nomination des patriarches et des évêques nationaux par le pape, contrairement à l'usage séculaire établi en Orient, cette démarche des représentants des Arméniens de la Turquie n'a eu aucun résultat.

Nous n'ignorons pas que certains théologiens européens attachent beaucoup d'importance à ce que le nom du pape soit solennellement prononcé dans la liturgie de la messe. Outre que cet acte ne devrait être considéré que comme un point plus ou moins essentiel de la *discipline* ecclésiastique qui n'a jamais été observé dans les églises d'Orient, qu'il nous soit permis de dire que, à notre avis, comme on ne peut dire que les Arméniens sujets russes, parce qu'ils prononcent à la

իրենց եկեղեցւոյն, այսպէս ալ իրաւունք չկայ ըսելու քեթմանեան տերութեան հպատակ Հայերն ու ուրիշները՝ պապին անունը պատարագին մէջ չընթատակելով՝ անոր իրաւունքները կուրանան եւ անոր կառավարած եկեղեցիին բաժնուած են :

Վերջացրենք ուրեմն այս Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեանն ու վիճակին վրայ եղած համառօտ տեղեկութիւնը՝ ըսելով քե այս եկեղեցին ճիշդ եւ երկիրոյ լեւրալով պահեր է մինչեւ հիմա ինչ որ ընդունել է իր նախնի վարդապետներէն իբրեւ մասունք հաւատոյ եւ արարողութիւնք. ոչ անոնց վրայ նոր բան աւելցուցեր, եւ ոչ անոնցմէ բան մը պակսեցուցեր է ժԲ դարէն ի վեր, այսինքն սրբոյն Ներսէսի Շնորհալոյ ժամանակէն, որոյ գրուածքները ծանօթ են նաեւ այլեւ այլ բարգմանութեամբ, եւ ամէն տեսակ հաւատոյ եւ արարողութեանց խնդիրներուն մէջ մեծ նեղինակութիւն ունին . եւ սոյն բանը հաստատեց նաեւ այն ազգային ժողովն որ եղաւ ի Կոստանդնուպոլիս 1820ին : Նոյն ժողովը Հրաւեր սիրոյ անունով հրատարակեց հոն տպագրութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը :

Այժմու Հայկազունք կը հաստատեն քե իրենք մտքերնին դրած են որ անյողողող մնան այս սկզբանց վրայ, նախ՝ վասն զի այս սկզբունքները ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ ընդունած եւ ասոնցմէ ոչ երբեք խտրութիւն ըլլալով, կը համարին քե ասոնք յառաքելական աւանդութիւնէն երկրորդ՝ վասն զի իրենց միշտ սիրելի եղած եւ դեռ բոլորովին չվերցուած ազգութեանը մէկ հատիկ նշխար ասոնք մնացած են :

Իրենց խղճմտանքին բովանդակ գորութեամբը կըրողութեն ընդդէմ այն ամենայն նորաձեւութեանց որ ատենով կամ մօտ ժամանակներս մտած կրնան ըլլայ իրենց նախնի Հարց վարդապետութեանը մէջ այն խնդիրներուն վրայ որ քրիստոնէից մէջ ուրիշ խնդիրներէն աւելի վեճի տակ ընկած են, եւ պատրաստ են զանոնք վերցնելու քե վարդապետութեան եւ քե արարողութեանց մէջէն :

Յոյս ունին Հայկազունք քե իրենց ազգին կրօնական վիճակին այս յայտարարութիւնը, յորում ճշմարտութիւնէ զատ ուրիշ բան չկայ, արժանի կըլլայ բարեսէր մտադրութեան իրենց ամենայն եղբարցն ի Քրիստոս, եւ կընամարին քե բաւական ալ կըլլայ որ եւրոպայի քրիստոնեայ ժողովրդոց իմաստնագոյն աստուածաբանից հաւանութեանը արժանաւորին :

messe le nom de l'empereur de Russie, le reconnaissent pour chef de leur Eglise, de même on ne peut pas non plus dire avec raison que, pour n'avoir pas prononcé le nom du pape à la messe, les Arméniens sujets turcs et autres méconnaissent ses droits, et qu'ils sont séparés de l'Eglise gouvernée par lui.

Et pour terminer cet exposé rapide de la doctrine et de l'état de l'Eglise arménienne, nous dirons que cette Eglise a strictement et religieusement conservé jusqu'ici tout ce qu'elle a appris de ses anciens docteurs en matière de dogme et de rites; elle n'y a rien ajouté ni rien retranché, depuis le XII<sup>e</sup> siècle, dans lequel vivait saint Nersès Glaiétzi, dont les ouvrages sont connus par diverses traductions, et font autorité incontestable dans toutes les questions dogmatiques et liturgiques. Ce qui est affirmé aussi par le Concile tenu à Constantinople en 1820. La déclaration de la profession de foi de l'Eglise arménienne fut imprimée à Constantinople par le même Concile, sous le titre d'*Invitation à l'amour fraternel*.

Les Arméniens d'aujourd'hui déclarent qu'ils sont résolus à persévérer dans ces principes, parce que ces principes étant ceux que saint Grégoire leur a laissés, et ne s'en étant jamais écartés, ils les considèrent comme étant de tradition apostolique; et parce que c'est tout ce qui leur reste d'une nationalité toujours aimée, et qui n'a pas été encore entièrement détruite.

Ils protestent de toutes les forces de leur conscience contre toutes les innovations qui ont pu s'introduire autrefois ou de nos jours dans la doctrine de leurs anciens Pères, sur les questions les plus controversées parmi les chrétiens, et ils seraient disposés à les faire disparaître de l'enseignement et du culte.

Ils aiment à croire que cette exposition de l'état religieux de la nation arménienne attirera la bienveillante attention de tous leurs frères en Jésus-Christ. Ils pensent qu'elle suffira pour leur valoir l'approbation des théologiens les plus éclairés de l'Europe chrétienne.